

TADEUSZ SROGOSZ
Instytut Historii Uniwersytetu
Jana Długosza w Częstochowie
ORCID: 0000-0002-1964-8232

DOI: 10.4467/12311960MN.23.045.19095

O negatywnych skutkach pandemii koronawirusa i wojny dla piśmiennictwa historyczno-medycznego (analiza przypadku rozważań Renaty Elżbiety Paligi na temat dżumy w epoce stanisławowskiej)

On the adverse effects of the coronavirus pandemic and war on writing the history of medicine (on the example of Renata Elżbieta Paliga's reflections on the plague in the era of Stanislaw August Poniatowski)

Summary

Renata Elżbieta Paliga's book is a negative example of writing in the history of medicine, written under the influence of the coronavirus pandemic and the war. It was written in a hurry, on the wave of current epidemiological and military events, without a painstaking search for sources. Its author summarised Tadeusz Srogosz findings, sometimes only indirectly using other bibliographical sources. The interpretations contained in the book are either logically flawed or outright false.

Słowa kluczowe: negatywne skutki, pandemia koronawirusa, wojna, piśmiennictwo historyczno-medyczne

Keywords: negative consequences, coronavirus pandemic, war, writing in the history of medicine

Pandemia COVID-19 spowodowała wręcz lawinę publikacji, w tym książkowych, nie tylko w Polsce¹. Zdecydowana większość tych prac powstała pod wpływem aktualnej sytuacji epidemiologicznej i wojennej, ponieważ te dwie klęski, opisywane wspólnie, lepiej się „sprzedają” na rynku wydawniczym. Prace te, tworzone w pośpiechu, bez własnych badań źródłowych, często bez elementarnej wiedzy historycznej, mają z reguły kompilacyjny charakter. Są one często quasi-syntezami, mają szeroki zakres chronologiczny i terytorialny, a także merytoryczny, obejmujący kilka jednostek chorobowych. Autorzy tych publikacji nie pamiętają elementarnej zasady, współcześnie zapomnianej z powodu nauczania studentów wysoce teoretycznych zagadnień metodologii historii, że w swojej karierze naukowej powinniśmy zaczynać od prac analitycznych, a dopiero później syntetyzować wyniki swoich badań (także innych autorów). Niestety, przykładem tego typu piśmiennictwa jest książka Renaty Elżbiety Paligi, wydana przez renomowane wprawdzie Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., ale ostatnio nie zawsze dbające o odpowiedni poziom publikacji i recenzentów wydawniczych².

Książka Renaty Elżbiety Paligi ma szeroki zakres chronologiczny i merytoryczny. Jeśli nie liczyć tak zwanego wprowadzenia historycznego w rozdziale I, zaczynającego się od starożytności, to Autorka omówiła epidemię dżumy w latach 1770–1771 w kontekście I rozbioru Rzeczypospolitej, przebieg cholery w czasie powstania listopadowego oraz tyfus płamisty w latach 1918–1923 w realiach walki o niepodległość Rzeczypospolitej. Z racji własnych kompetencji zatrzymam się tylko na omówieniu zagadnień dotyczących epidemii dżumy. Książka uzyskała niestety pozytywne recenzje wydawnicze Marka Dutkiewicza i Jacka Lasoty, a także recenzje Włodzimierza Witczaka w czasopiśmie „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” i Gabrieli Woroszy-

¹ Na przykład pod wpływem aktualnej sytuacji pandemicznej w Rosji opublikowano popularnonaukową pracę: К.Г. Васильев, А.Е. Сегал, *История эпидемий в России. От чумы до коронавируса*, Издательство Родина, Москва 2020, będącą niemal wierną kopią wcześniejszej pracy tych autorów: А.И. Метелкин (red.), *История эпидемий в России (Материалы и очерки)*, Медгиз, Москва 1960.

² R.E. Paliga, *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2022.

ło w „Studiach Archiwalnych”³. Nie będę się wypowiadał na temat kompetencji wyżej wymienionych autorów recenzji, ale z całą pewnością nie są oni specjalistami od dziejów epidemii dżumy w Rzeczypospolitej (jak również dzieje innych jednostek chorób zakaźnych nie były ich głównymi kierunkami zainteresowań).

Renata Elżbieta Paliga jest lekarzem, zatrudniona jest w Zakładzie Historii i Etyki Lekarskiej w Pomorskim Uniwersytecie Medycznym w Szczecinie, ma osiągnięcia w zakresie literatury (poezji). Nie jestem zdecydowanym zwolennikiem dzielenia kompetencji między historykami i lekarzami w badaniach historyczno-medycznych⁴. Raczej skłaniam się do poglądu, że niezależnie od profesji należy prowadzić solidne kwerendy biblioteczne i źródłowe, a swoje niedobory w wykształceniu formalnym uzupełniać przez samokształcenie. Niestety, Renata Elżbieta Paliga wybrała kierunek kompilacyjny, bez własnych kwerend źródłowych, czego dobitnym przykładem były już wcześniejsze pozycje bibliograficzne dotyczące kwarantann i historycznych aspektów zarządzania epidemiami⁵.

Mimo że zadeklarowałem zakres merytoryczny analizy przypadku do epoki stanisławowskiej, to zacznę jednak od sprawy ogólnej natury. Mianowicie użycie w tytule terminu „Rzeczpospolita” nie ma zastosowania do okresu powstania listopadowego, kiedy istniało Królestwo Polskie utworzone na mocy traktatu wiedeńskiego w 1815 r.

Informacje o dżumie w epoce stanisławowskiej w kontekście upadku Rzeczypospolitej są w istocie streszczeniem publikacji Tadeusza Srogosza, głównie jego monografii z 1997 r.⁶ W tekście nie znalazłem żadnych nowych informacji uzyskanych w czasie kwerend, które mogłyby wzbogacić warstwę faktograficzną. Jeśli już w tytule rozdziału

³ W. Witczak [rec.] *Renata Elżbieta Paliga, Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Warszawa 2022, Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., ss. 181+3 nlb., ilustr. ISSN 978-83-01-22089-1, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2022, t. 85, s. 175–176; G. Woroszyło [rec.] *Renata Elżbieta Paliga, Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2022, ss. 182, „Studia Archiwalne” 2022, t. 9, s. 238–241.

⁴ J. Jeszke, *Historyk i lekarz jako badacze dziejów nauk medycznych*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny” 1997, t. 4, z. 1–2, s. 63–83.

⁵ R.E. Paliga, *Kwarantanna jako narzędzie do walki z epidemiami*, „Przegląd Epidemiologiczny” 2020, t. 74, nr 4, s. 180–195; eadem, *Od powietrza, głodu, ognia i wojny. Historyczne aspekty zarządzania epidemiami*, Bernardinum, Pelplin 2021.

⁶ T. Srogosz, *Dżuma ujarzmiona. Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Arboretum, Wrocław 1997. Wysoce kompilacyjny charakter, też prawie w całości oparty o powyższą monografię, ma publikacja Ewy Danowskiej: *Zapobieganie i walka z epidemiami na południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej za czasów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Studia Historyczne” 2017, R. 60, z. 1 (237), s. 25–40.

znalazł się zakres chronologiczny epoki stanisławowskiej, to w takim razie dlaczego Renata Elżbieta Paliga omówiła tylko epidemię z lat 1770–1771? Przecież w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego miały miejsce jeszcze inne zdarzenia epidemiczne, aczkolwiek mniejszych rozmiarów lub mające znaczenie tylko propagandowo-polityczne. W latach 1780–1781 epidemia dżumy, druga co do rozmiarów podczas panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, napotkała inne warunki. Rzeczpospolita cieszyła się wówczas pokojem wewnętrznym i zewnętrznym, jak również nieporównanie mocniejsze były ogniwa nowożytnej administracji, w tym utworzono wówczas funkcję pełnomocnika Rady Nieustającej, którym został Antoni Dzeduszycki. Niebezpieczeństwo zarazy wystąpiło znów w latach 1783–1784 w rejonie Chersonia w państwie rosyjskim. Na sytuację epidemiczną znacząco zaważyło zajęcie Krymu przez Rosję i przemarsze wojsk. W 1783 r. na kierunku chersońskim w Rzeczypospolitej powtórzono kierunki działań z lat 1780–1781, aczkolwiek nie było potrzeby wyznaczania specjalnego pełnomocnika. Czołową rolę odegrał w tym czasie zatrudniony od kilku lat przy komorach celnych przez Komisję Skarbu Koronnego doktor Jan Różański. Po 1783 r. na prawobrzeżnej Ukrainie zagrożenia bezpośredniego nie było, aczkolwiek docierały informacje o ogniskach epidemii na terytorium państwa tureckiego, zwłaszcza po wybuchu w 1787 r. kolejnej wojny rosyjsko-tureckiej. Dlatego w 1785 r. powołano doktora Karola Franciszka Heintza na funkcję lekarza kwarantann na Ukrainie, a w 1788 r. doktora Tadeusza Hakenszmita na drugiego lekarza kwarantann. W latach 1791–1792 władze Rzeczypospolitej starały się wzniecać psychozę epidemiczną w celu lepszego przygotowania armii do spodziewanego konfliktu militarnego z Rosją.

Pomijając inne zdarzenia epidemiczne, Renata Elżbieta Paliga roztoczyła przed czytelnikami czarny obraz przeciwdziałania epidemiom: „W czasach stanisławowskich widoczne były przestarzałe metody zarządzania krajem. Brakowało organizacji przeciwepidemicznych (poza porządkowymi) oraz ustalonych centralnie schematów postępowania. Jedynym nowym działaniem tego czasu było powoływanie policji jako narzędzia wykonawczego zaleceń porządkowych w miastach. W obliczu epidemii stosowano metody sprzed wieków – ucieczkę, izolację, kwarantannę. Przyjmowały one radykalne formy: ludzi wyganiano z domów, a ich dobytek palono. Kordony służyły do odgradzania terenów – aby chorzy pozbawieni lokum i szukający schronienia nie przemieszczali się na tereny nieobjęte epidemią i aby ludzie

uciekający z obszarów opanowanych przez chorobę nie przenikali na tereny niezakażone. Zazwyczaj nie zapewniano chorym pomocy i leczenia, lecz jedynie izolowano się przed nimi. Metody zaradcze zastosowano rajcom miast i właścicielom majątków”⁷. Autorka popełniła błąd logiczny nazywany *pars pro toto*. W ogólnej definicji *pars pro toto* jest figurą retoryczną, odmianą synekdochy, polegającą na zastąpieniu nazwy przedmiotu przez nazwę jego części. Całości przypisywane są własności przysługujące tylko jej części, koncentrujemy się na własnościach części, nie zauważając, że nie wyczerpują one całego zbioru i że inne przedmioty tego zbioru mogą mieć inne własności.

Powyższe interpretacje Renaty Elżbiety Paligi nie mają uzasadnienia nawet dla epidemii dżumy w latach 1770–1771. Rzeczpospolita przechodziła wówczas przez okres modernizacji państwa i społeczeństwa. Przyjmuje się, że w 1764 r. w Rzeczypospolitej powstała nowożytna administracja, czyli osobne dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego komisje wojskowe i skarbowe, król zaczął wydawać reskrypty na tworzenie dla miast królewskich komisji dobrego porządku (*boni ordinis*). Władze miejskie i właściciele majątków w latach 1770–1771 to nie jedyne podmioty walczące z epidemią. Izolacja, kwarantanna i palenie ewentualnie zakażonego dobytku to wprawdzie metody radykalne, ale powszechnie stosowane zarówno przed, jak również po latach 1770–1771. W czasie epidemii obserwujemy zjawisko psychologiczne nazywane we francuskiej literaturze przedmiotu „rozpadem człowieka przeciętnego”, dlatego bywały wówczas różne postawy. Jednak raczej starano się zaopatrywać osoby wygnane w pole w żywność, odzież, a w późniejszych zdarzeniach epidemicznych w pomoc lekarzy i chirurgów. Inną sprawą jest skuteczność podawanych medykamentów i stosowanych zabiegów, w epoce stanisławowskiej dżumę można było bowiem leczyć tylko objawowo, stosować okłady, nacinać dymnice etc. W latach 1770–1771 miała miejsce niezwykle skomplikowana sytuacja społeczno-polityczna i militarna, dlatego próby centralnego kierowania akcją ratunkową i udzielanie pomocy poszkodowanym na miejscu nie miały raczej szans powodzenia.

Można mieć poważne wątpliwości odnośnie do tak silnego związku epidemii dżumy z I rozbiorem Rzeczypospolitej. Na temat przyczyn rozbiorów toczyły się i toczą nadal spory, polemiki etc. Znany jest zwłaszcza spór między krakowską a warszawską szkołą historyczną. Renata Elżbieta Paliga użyła wprawdzie określenia, że dżuma w Rzeczypospolitej była pretekstem do działań prowadzących do

⁷ R.E. Paliga, op. cit., s. 62.

pierwszego rozbioru, sygnałem, pierwszym krokiem⁸, ale nie umieszcawiając tego w szerszym kontekście popełniła znów błąd logiczny nazywany *pars pro toto*. Rzeczywiście epidemia dżumy odbiła się szerokim echem w Europie (nawet w Anglii), stała się też warunkiem sprzyjającym dla nieprzyjaznych posunięć państw ościennych, czyli organizowania kordonów na terenie Rzeczypospolitej, eksploatacji gospodarczej, wzmocnienia protektoratu Rosji⁹. Rozmowy i projekty dotyczące korzyści terytorialnych zdobytych na Rzeczypospolitej miały miejsce wcześniej. Pozostają w dalszym ciągu dwie główne przyczyny rozbiorów: słabość Rzeczypospolitej i zaborcze apetyty sąsiadów.

Z całą pewnością dżuma nie zniknęła, nie wycofała się z Europy w XVIII w.¹⁰ Można tak stwierdzić dla obszaru ziem polskich, aczkolwiek strach przed nią nie ustał, co znalazło wyraz m.in. w protokołach władz Księstwa Warszawskiego i ówczesnej prasie. W pierwszych dziesięcioleciach XIX w. dżuma niewątpliwie grasowała w państwie tureckim i południowo-zachodnich guberniach Rosji¹¹. Epidemię dżumy w Odessie w latach 1812–1813 opisał ostatnio Charles King¹². Jednak autor ten oparł swoje analizy nie o źródła archiwalne, lecz o wydane relacje świadków z Zachodniej Europy lub starszą literaturę przedmiotu, w tym pracę o Odessie Apollona Skalkowskiego z 1837 r.¹³ Zaraza wybuchła w upalnym sierpniu wśród artystek teatru, a później liczba zgonów wśród mieszkańców miasta i okolicznych wsi gwałtownie rosła. Wprawdzie od samego założenia Odessy istniał tam system kwarantanny, ale zarządca miasta Armand Emmanuel Sophie Septimanie du Plessis książę de Richelieu podjął nadzwyczajne, jeśli nie powiedziec drakońskie środki zaradcze (m.in. kazał spalić dzielnicę portową). Podobno dżuma nawiedziła jeszcze Odesę w latach 1828–1829¹⁴, czyli w czasie kolejnej wojny rosyjsko-tureckiej.

⁸ Ibidem, s. 49, 50.

⁹ T. Srogosz, op. cit., s. 30–32.

¹⁰ R. E. Paliga, op. cit., s. 64, 129.

¹¹ O. Gaidai, T. Srogosz, *Czynniki kulturowe i społeczno-polityczne wpływające na występowanie epidemii dżumy na obszarze Prawobrzeżnej Ukrainy i południowo-zachodnich guberni Rosji na przełomie XVIII i XIX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2023, t. 68, nr 1, s. 11–26.

¹² Ch. King, *Geniusz i śmierć w mieście snów*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021, s. 59–64 (I wyd. 2011).

¹³ А.А. Скалковский, *Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793–1823*, Городская типография, Одесса 1837, s. 196–207 (ukazało się wiele wydań i reprintów, ostatni w 2020 r.).

¹⁴ J. Ruffié, J.Ch. Sournia, *Historia epidemii. Od dżumy do AIDS*, Warszawa 1996, Wydawnictwo W.A.B., s. 114.

Podstawowym czynnikiem wpływającym na występowanie epidemii dżumy była sytuacja w państwie tureckim, gdzie znajdowało się ognisko choroby. Władze Turcji opierały się zmianom i nie włączyły się do walki z kłeskami elementarnymi, tak jak to miało miejsce w Europie. Mało tego, urzędnicy tureccy nie byli zainteresowani tłumieniem epidemii, przeciwnie – czerpali z niej zyski, na przykład drożej sprzedając prywatnym dzierżawcom uprawnienia podatkowe lub pobierając opłaty za pozwolenia wyjazdu do okolic niedotkniętych epidemią¹⁵. Od 1839 r. działała w Konstantynopolu Wyższa Rada Zdrowia, ale dopiero naciski z zewnątrz i wejście do jej składu przedstawicieli z Europy Zachodniej spowodowały realne skutki¹⁶.

Książka Renaty Elżbiety Paligi jest negatywnym przykładem piśmiennictwa historyczno-medycznego. Napisana została w pośpiechu, na fali aktualnych wydarzeń epidemiologicznych i wojennych, bez żmudnych kwerend źródłowych, jej Autorka streściła ustalenia Tadeusza Srogosza, czasem tylko korzystając pośrednio z innych pozycji bibliograficznych. Zawarte w książce interpretacje mają albo charakter błędów logicznych, albo są wręcz fałszywe. Niestety, mniej zorientowani czytelnicy, w tym również studenci, prawdopodobnie uznają, że jest to ostatnie słowo w historiografii epidemii, a Renata Elżbieta Paliga jest wybitną specjalistką w tym zakresie.

Bibliografia

- Danowska E., *Zapobieganie i walka z epidemiami na południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej za czasów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Studia Historyczne” 2017, R. 60, z. 1(237).
- Gaidai O., Srogosz T., *Czynniki kulturowe i społeczno-polityczne wpływające na występowanie epidemii dżumy na obszarze Prawobrzeżnej Ukrainy i południowo-zachodnich guberni Rosji na przełomie XVIII i XIX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2023, t. 68, nr 1.
- Jeszke J., *Historyk i lekarz jako badacze dziejów nauk medycznych*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny” 1997, t. 4, z. 1–2, s. 63–83.

¹⁵ M. Bałczewski, *Polskie opisy Turcji w XVIII wieku*, cz. 1, Łódź 1985 (maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Łódzkiego), s. 153.

¹⁶ J. Ruffié, J.Ch. Sournia, op. cit, s. 115; М.Ю. Гутман, *Нормативно-правовая и организаторская деятельность правителей России и правоохранительных органов в период эпидемий и пандемий в XVII–XIX веках*, „Образование и Право” 2022, nr 3, s. 404.

- King Ch., *Geniusz i śmierć w mieście snów*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021.
- King Ch., *Geniusz i śmierć w mieście snów*, przeł. H. Pustuła-Lewicka, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021.
- Paliga R.E., *Kwarantanna jako narzędzie do walki z epidemiami*, „Przegląd Epidemiologiczny” 2020, t. 74, nr 4.
- Paliga R.E., *Od powietrza, głodu, ognia i wojny. Historyczne aspekty zarządzania epidemiami*, Bernardinum, Pelplin 2021.
- Paliga R.E., *Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2022.
- Ruffié J., Sournia J.Ch., *Historia epidemii. Od dżumy do AIDS*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1996.
- Srogosz T., *Dżuma ujarzmiona. Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Arboretum, Wrocław 1997.
- Witczak W. [rec.], *Renata Elżbieta Paliga, Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Warszawa 2022, Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., ss. 181+3 nlb., ilustr. ISSN 978-83-01-22089-1, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2022, t. 85.
- Woroszyło G. [rec.] *Renata Elżbieta Paliga, Wojny i epidemie w dziejach Rzeczypospolitej. Dżuma, cholera, tyfus*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2022, ss. 182, „Studia Archiwalne” 2022, t. 9.
- Васильев К.Г., Сегал А.Е., *История эпидемий в России (Материалы и очерки)*, red. А. И. Метелкин, Медгиз, Москва 1960.
- Васильев К.Г., Сегал А.Е., *История эпидемий в России. От чумы до коронавируса*, Издательство Родина, Москва 2020.
- Гутман М.Ю., *Нормативно-правовая и организаторская деятельность правоохранительных органов в период эпидемий и пандемий в XVII–XIX веках*, „Образование и Право” 2022, nr 3.
- Скалковский А.А., *Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793–1823*, Одесса 1837, Городская типография.